

پژوهشی در مساجد قاجاریه و پهلوی شهرستان بوکان

چکیده

در بیشتر روستاهای شهرستان بوکان در دوره قاجاریه و پهلوی که تحت سیطره خوانین مَکری و رؤسای عشایر گَلَوَرک، دهبُکری و فیض‌الله‌بیگی بوده‌اند، مساجدی بر پا شده که تاکنون مطالعه منسجمی در ارتباط با آن‌ها صورت نگرفته است. لذا مطالعه این مساجد می‌تواند به آگاهی ما درباره سبک و نوع آرایه‌های معماری منطقه بوکان کمک کند. در واقع بوکان از جمله مناطقی است که از لحاظ مطالعه و نوع تحلیل معماری، به‌خصوص در دوره اسلامی، به‌شدت ناشناخته مانده است. شناخت معماری این منطقه می‌تواند، درک عمیق‌تری از وضعیت معماری ایران در دوره اسلامی به دست دهد. مساجد تاریخی بوکان به‌لحاظ زمانی و سبک معماری قابل مقایسه با دیگر فضاهای مذهبی و مسکونی مَکریان و دیگر مناطق گردنشین ایران از جمله سَنَدِج و کرمانشاه هستند. هدف نوشتار حاضر پژوهشی در مساجد قاجاریه و پهلوی شهرستان بوکان است و سعی خواهد شد تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که آرایه‌ها و سبک معماری مساجد تاریخی شهرستان بوکان از کدام الگوها تأثیر پذیرفته است و چگونه می‌توان با مطالعه آرایه‌ها و سبک معماری مساجد تاریخی بوکان به نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش دست یافت. نتایج مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که آرایه‌ها و سبک معماری مساجد تاریخی شهرستان بوکان با اسلوب معماری بومی مَکریان از جمله با الگوی شبستان ستون‌دار و نواحی مرکزی ایران بنا شده‌اند. بدیهی است با مطالعه آرایه‌ها و سبک معماری مساجد تاریخی بوکان می‌توان به‌یمنش مذهبی و آداب و رسوم مردم بوکان در قرون متأخر اسلامی خصوصاً دوره قاجاریه و پهلوی پی برد و مشخص گردید با تأکید بر بناهای مساجد، منطقه مورد مطالعه در ادوار مذکور از اهمیت سیاسی و مذهبی قابل توجهی برخوردار بوده است.

کلید واژگان: بوکان، قاجاریه، پهلوی، مساجد، آرایه‌های معماری، سبک.

مقدمه

شهرستان بوکان معروف به انبار غله گردستان (خلیلی‌عراقی، ۱۳۲۸: ۱۸۷) به‌سبب دشت‌های «چومی مجیدخان»، «قازلیان» و «شاریکند» با جریان یافتن رودخانه سیمینه‌رود از میان آن‌ها موجب تجمع گروه‌های مختلف انسانی در این بخش از ایران شده است. شهرستان بوکان به‌دلیل داشتن محوطه قلاچی در مطالعات باستان‌شناختی ایران جایگاه ویژه‌ای دارد. از صدر اسلام و قرون اولیه منطقه بوکان، به‌موجب عدم فعالیت‌های منسجم باستان‌شناختی اطلاعات چندانی وجود ندارد. بر پایه کتاب «فتوح سوادالعراق» که در سده (۲ هـ ق) نوشته شده، سرزمین مَکریان و مرکز آن ساوجبلاغ در دوران ملکه ارجانوسه و به‌فرماندهی خالد بن ولید به‌تصرف سپاه اسلام درآمد^۱ (واقدی، ۱۳۷۴: ۱۹۳-۱۹۷). در دوره ایلخانیان، به‌دلیل انتخاب بخشی از سرزمین مَکریان (مراغه) به‌عنوان پایتخت و نزدیکی آن به بوکان، حضور مغولان در این منطقه به‌خوبی احساس می‌شود (Minorsky: 1957:58-81). به‌علاوه منابع مکتوب تاریخی به‌سال ۷۵۹ هـ ق از ولایتی به‌نام «ترغای» که مشتمل بر چهارصد پاره دیه بود نام می‌برد^۲ (توکل‌لای بن اسمعیل بزار، ۱۳۷۳: ۱۱۰۸). در دوره صفویه نیز «امیر شرفخان بدلیسی» مؤلف کتاب «شرفنامه»، از قلعه و ناحیه ترغی به‌عنوان مراکز مهم حکومتی والیان مَکری نام می‌برد (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲۹۶). همچنین سرزمین بوکان در دوره «شاه طهماسب» صفویه محل عبور لشکریان «سلطان سلیمان» عثمانی بوده است (مطراقچی، ۱۳۷۹: ۴۷). در مجموع پیش از دوره قاجاریه، چندان نامی از «بوکان» در منابع تاریخی و جغرافیایی دیده نمی‌شود (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۳: ۳۳). بوکان به‌لحاظ تاریخی و فرهنگی از شهرهای گردستان مَکریان واقع در حوضه جنوب دریاچه ارومیه است. این شهر در دوره قاجاریه به‌علت فعالیت‌های عمرانی خانواده سردار عزیزخان، وزیر جنگ ایران در عصر ناصرالدین شاه، اهمیت درخور توجهی یافت. به‌علاوه در این دوره جدا از والیان مَکری و جانشینان سردار عزیزخان که در بوکان اقدام به توسعه قلعه سردار، مسجد جامع و بازار کرده بودند خوانین و رؤسای ایلاتی همچون گورک‌ها،

دهبکری‌ها و فیض‌الله‌بیگی‌ها نیز در روستاهای مهم و محل اقامت خود اقدام به احداث مساجد کرده بودند (سلیمی و شیخی‌ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۵۴). معماری حوضه فرهنگی کردستان به‌عنوان یک حوضه مستقل از نظر خصوصیات معماری، تاکنون چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. این غفلت، درباره معماری دوران اسلامی این ناحیه تشدید می‌شود؛ زیرا معماری دوره اسلامی را بیشتر در بخش‌هایی از ایران جست‌اند که با صفت ایران مرکزی شناخته شده است. غفلت از معماری این منطقه و به‌طور کلی نواحی‌ای غیر از حوضه کویر و دشتی، منجر به ناقص شدن نسبی درک محققان از کلیت معماری ایران در دوره اسلامی شده است (خادم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۰۴). از مساجد تاریخی شهرستان بوکان و حتی کردستان مکریان قبل از ادوار قاجاریه اطلاعات چندانی در دست نیست. مسجد سور مهاباد با تاریخ ۱۰۸۹ ه ق متعلق به دوره شاه سلیمان صفوی (۱۱۰۵-۱۰۷۷ ه ق) و زمام‌داری بوداق سلطان بر کردستان مکریان (۱۰۳۸-۱۱۰۱ ه ق) تنها مسجدی است که به‌حالت سابق خود باقی‌مانده است (کریمیان و سلیمی، ۱۳۹۸: ۱۸) و بعدها در دوره قاجاریه به‌لحاظ ساختار معماری بر روی مسجد جامع بوکان تأثیر زیادی گذاشته است (صلح‌جو، ۱۳۹۶: ۴۹). شواهد باستان‌شناختی از جمله گوردخمه فقره‌قا، یافته‌های معماری قلایچی و خانه‌های سنتی که هنوز در روستاهای بوکان احداث می‌شوند (ملازاده، ۱۳۹۳: ۳۶۹؛ ملازاده، ۱۳۹۱: ۸۴؛ سلیمی، ۱۳۹۸: ۱۲۰) نشان می‌دهد که مساجد تاریخی بوکان به‌سبک قدیم و با اسلوب معماری بومی منطقه بنا شده‌اند. یکی از مهم‌ترین این الگوها، الگوی «شبستان ستون‌دار» با عناصری مانند ایوان است که بدون هیچ‌گونه وقفه‌ای از هزاره اول ق. م تا زمان حال ادامه داشته است. در یک نگاه کلی مساجد تاریخی بوکان را می‌توان در دو دسته طبقه‌بندی نمود؛ مساجدی که توسط امیران مکری و خاندان ایلخانی‌زاده در بوکان و حمامیان به‌سبک معماری مناطق بومی و مرکزی ایران و همچنین مساجدی که به‌وسیله رؤسای عشایر به‌تبعیت از الگوهای محلی احداث شده‌اند. الگوی شبستان ستون‌دار بنیادی‌ترین الگوی است که در تمام بناها به‌غیر از شبستان مسجد سور حمامیان رعایت شده است. استفاده از تکنیک تاق و گنبد با مصالح آجر در مساجد سلطنتی بوکان به‌سبک معماری مرکزی ایران است با این حال شبستان ستون‌دار با سقف مسطح در جهت جنوب، ایوانی در یکی از اضلاع آن، پلان مربع شکل و استفاده از مصالح سنگ از الگوهای معماری بومی است. در این بناها آرایه‌های محدودی از آجرکاری، گچ‌بری، چوبی، حجاری، رنگ‌آمیزی و کاهگلی به کار رفته‌اند که در این میان آرایه‌های مورد استفاده بیشتر در مساجد خاندان سلطنتی و طبقات مرفه منطقه بوکان به چشم می‌خورد. اینکه مشکلات اقتصادی سهم بسزایی در ساده بودن این بناها و اینکه با هزینه کم ساخته شوند، وجود دارد. اما موضوع دیگر احتمالاً به بینش مذهبی مردم بوکان بر می‌گردد چرا که اهالی بوکان پیرو فقه شافعی یکی از چهار فرقه اهل سنت هستند و بر اساس احادیث و روایات امام شافعی و اهل سنت «زینت و نقش و نگار مسجد مکروه و صحیح نیست چرا که اسباب مشغولیت و غفلت قلب را به‌همراه دارد» (نووی، بی‌تا، ۱۸۰).

پرسش‌ها

در این پژوهش سعی خواهد شد تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که آرایه‌ها و سبک معماری مساجد تاریخی شهرستان بوکان از کدام الگوها تأثیر پذیرفته است و چگونه می‌توان با مطالعه آرایه‌ها و سبک معماری مساجد تاریخی بوکان به نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش دست یافت.

فرضیات پژوهش

بر مبنای پرسش‌ها، این فرضیات مطرح است؛ که آرایه‌ها و سبک معماری مساجد تاریخی شهرستان بوکان با اسلوب معماری بومی مکریان از جمله با الگوی شبستان ستون‌دار و نواحی مرکزی ایران بنا شده‌اند. بدیهی است با مطالعه آرایه‌ها و سبک معماری مساجد تاریخی بوکان می‌توان به‌بینش مذهبی و آداب و رسوم مردم بوکان در قرون متأخر اسلامی خصوصاً دوره قاجاریه و پهلوی پی برد و مشخص گردید با تأکید بر بناهای مساجد، منطقه مورد مطالعه در ادوار مذکور از اهمیت سیاسی، اقتصادی و مذهبی قابل توجهی برخوردار بوده است.

روش پژوهش

روش تحقیق این نوشتار توصیفی، تاریخی-تحلیلی است که مبتنی بر بررسی‌های میدانی، مدارک و متون تاریخی انجام گرفته است. در این مرحله در ابتدا به‌متون تاریخ محلی و منابع مکتوب رجوع گردیده است. پس از آن بررسی میدانی عمده‌ای در باب شناسایی مساجد صورت گرفته و این کار مبنای روش تحقیق این پژوهش قرار داده شده است. سپس داده‌های گردآوری شده تجزیه و تحلیل شدند.

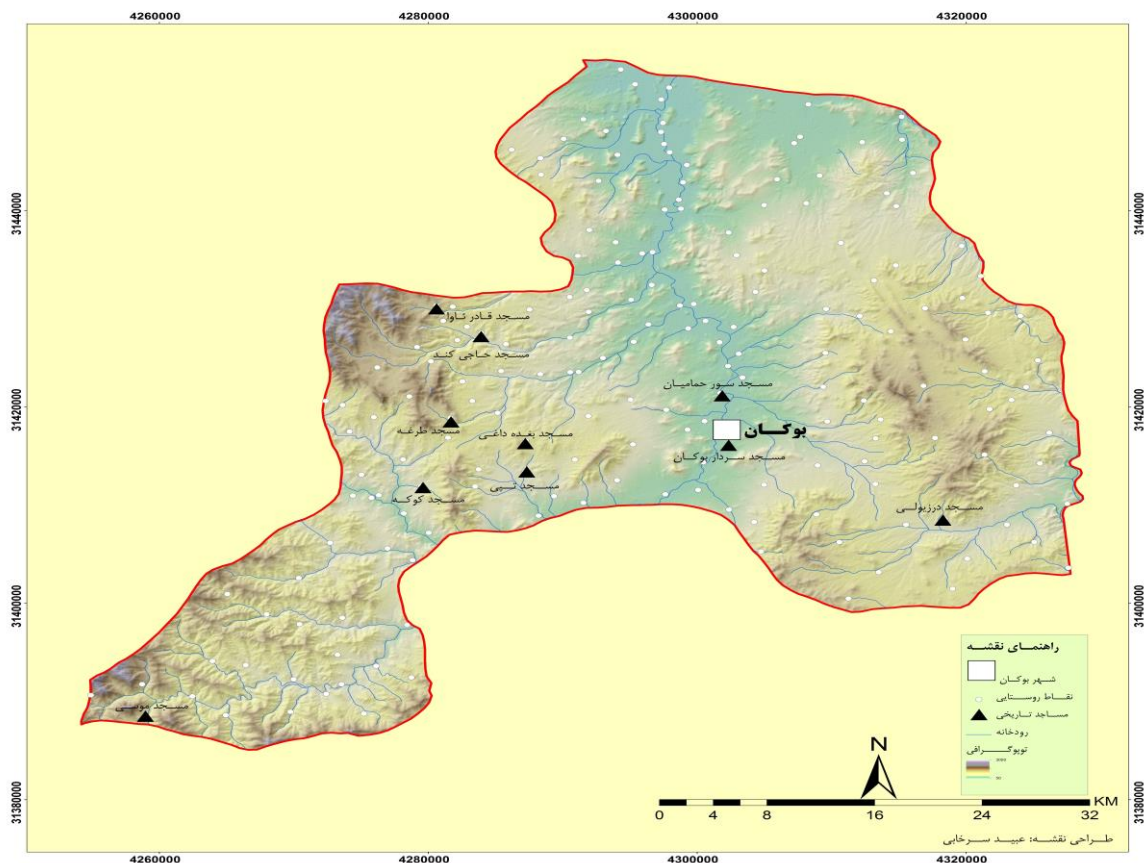
پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش منسجم و جامعی در مورد مساجد قاجاریه و پهلوی شهرستان بوکان انجام نشده است. «ابراهیم افخمی» نخستین شخصی است که به‌صورت گذرا مطالبی در ارتباط با مسجد جامع بوکان و مسجد سور حمامیان ایراد کرده است (افخمی، ۱۳۶۴: ۱۷۶-۱۳). امیر کدخداه‌محمدی در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود تلاش نموده با اتکاء به سه بنای شاخص (حوض‌خانه بزرگ، مسجد جامع و قلعه سردار) طرحی اولیه از بوکان ارائه دهد (کدخدا محمدی، ۱۳۸۱: ۷۶-۷۸)، یوسف حسن‌زاده در کتابچه‌ای با موضوع «ایزیرتو ۱، یادگارهای تاریخی بوکان» مختصراً به بنای مسجد جامع بوکان اشاره کرده است (حسن‌زاده، ۱۳۸۵: ۹)، جمیل صلح‌جو در رساله کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی و معرفی آثار شاخص معماری شهرستان بوکان در دوره قاجار» به مطالعه عناصر معماری و آرایه‌های مسجد جامع بوکان و مسجد سور حمامیان پرداخته است (صلح‌جو، ۱۳۹۶: ۱۰۱-۹۶)، حسن کریمیان و همکاران در پژوهشی تحت‌عنوان «شکل‌یابی و توسعه شهر بوکان با اتکاء به منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی» یکی از عوامل توسعه قریه بوکان به روزگار قاجاریه را مسجد جامع آن دانسته‌اند (کریمیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۷). بررسی و معرفی تزئینات بناهای روستای حمامیان بوکان از بارزترین مطالعات انجام شده در ارتباط با بنای مسجد سور است که در آن نویسندگان به تفصیل به معرفی، تحلیل و مقایسه عناصر تزئینی مسجد سور و مقایسه آن با دیگر عناصر معماری و فرهنگی منطقه مکریان پرداخته‌اند (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۸: ۱۳۱-۱۱۱). در این نوشتار برای نخستین بار مطالعاتی درباره مساجد درزیولی، تپی، بغده‌داغی، ترغه، حاجی‌کند، کوکه، قادرئاوا و موسی صورت گرفته است.

مساجد تاریخی بوکان

شهرستان بوکان تا قبل از سال ۱۳۶۸ ش. به‌عنوان یکی از بخش‌های شهرستان مهاباد محسوب می‌شد و به‌لحاظ سیاسی و فرهنگی به‌مدت چهار سده تابع ولایت مکریان به‌مرکزیت ساوجبلاغ سابق (مهاباد کنونی) بود (مرکز آمار ایران، ۱۳۶۵). شهرستان بوکان محل سکونت طوایف مختلفی از ایلات مکریان نظیر دهبکری‌ها، فیض‌الله‌بیگی‌ها، گورک‌ها و مکری‌ها است. خوانین و رؤسای عشایر مذکور در روستاهای مهم و محل اقامت خود اقدام به‌ساخت مساجد، مدارس، عمارت‌های اربابی، حمام و آرامگاه کرده‌اند. به‌غیر از مسجد سور مهاباد (۱۰۸۹ ه. ق) که متعلق به دوره صفویه و همزمان با سلطنت شاه سلیمان صفویه (۱۱۰۵-۱۰۷۷ ه. ق) و فرمانروایی بوداق سلطان مکری (۱۰۳۸-۱۱۰۱ ه. ق) است (کریمیان و سلیمی، ۱۳۹۸: ۱۸) از دیگر مساجد تاریخی منطقه مکریان و شهرستان بوکان تا دوره قاجاریه اطلاعات چندانی در دست نیست. شواهد مکتوب از جمله تصاویر موجود از بناهای مساجد و بررسی میدانی نگارندگان نشان می‌دهند که در اکثر روستاهای شهرستان بوکان مساجدی وجود داشته که محل تحصیل و سکونت تعدادی طلبه به‌همراه ماموستاها^۳ بوده که در آن‌ها علاوه بر انجام امور مذهبی به تدریس نیز می‌پرداختند. هزینه مالی طلبه‌ها، ماموستاها و نگهداری از مساجد توسط خوانین روستاها و گاهی به وسیله موقوفه‌ها تأمین می‌شد. اکثر مساجد تاریخی بوکان در دهه‌های اخیر یا به روش نوین بازسازی شده‌اند و یا به‌علت عدم مرمت و محافظت در برابر شرایط محیطی و انسانی مراحل پایانی حیات خود را طی می‌کنند. بر اساس بررسی میدانی نگارندگان در شهر بوکان و روستاهای اطراف آن همچون باغچه‌بهی، دوکچی، درزیولی،

بُغده‌داغی، تَرغِه، تَپی، حاجی‌کند، کوچک‌اُطمیش، موسی، قادرناوا، کوکه و حمامیان مساجدی وجود داشته‌اند که تاکنون در ارتباط با آن‌ها مطالعه جامع و منسجمی به عمل نیامده و اطلاعات ما در این ارتباط بسیار اندک و ناقص است (نقشه ۱).

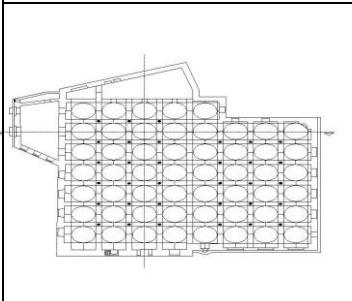
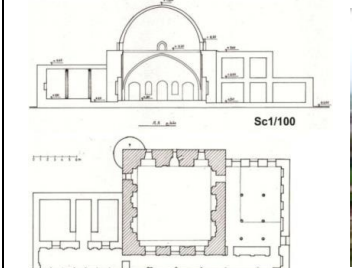
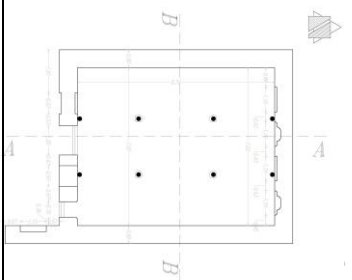
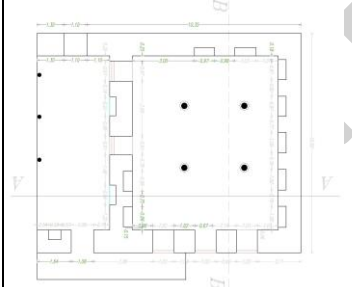

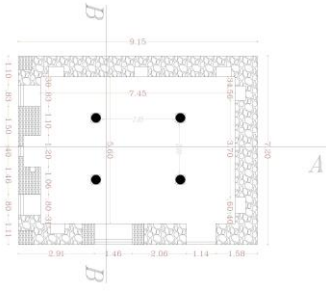
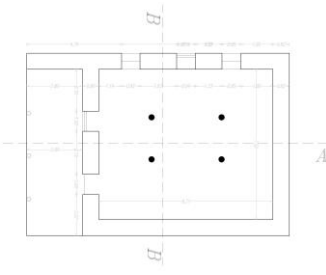
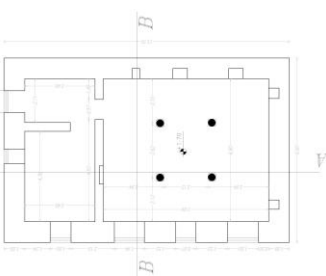
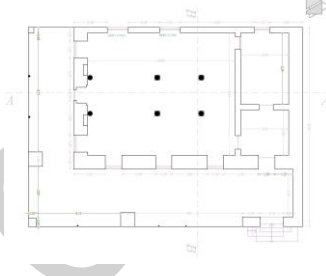
نقشه ۱: پراکندگی مساجد تاریخی در سطح شهرستان بوکان (نقشه از: عیدالله سرخابی، ۱۴۰۰).

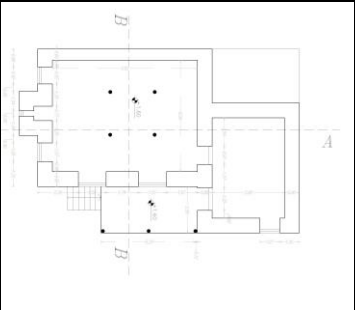
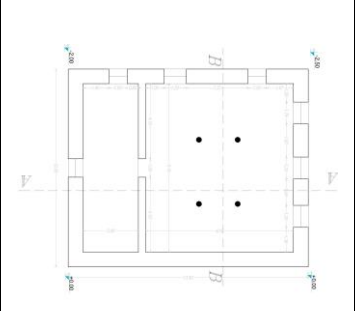
مساجد باغچه‌بهی (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۶-۹۸) و دوکچی مجدداً بازسازی شده‌اند و از ساختار اولیه آن‌ها آثاری موجود نیست. مسجد کوچک‌اُطمیش تنها محراب و پی آن باقی‌مانده است (سلیمی و شیخی ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۷۶) و مساجد درزیولی، تَرغِه، بُغده‌داغی، تَپی، حاجی‌کند و موسی ساختار معماری آن‌ها موجود و تاکنون مطالعه درباره آن‌ها صورت نگرفته است. یکی از مهم‌ترین مساجد تاریخی بوکان می‌توان به «مسجد جامع» اشاره کرد. این بنا در سال ۱۳۱۰ هـ ق با چیره‌دستی استاد «علی اصفهانی» و در زمان فرمانروایی «سردار سیفال‌الدین خان مُکری» فرزند ارشد عزیزخان همزمان با سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ هـ ق) احداث و بعدها طی حکومت «سردار محمدحسین‌خان» به سال ۱۳۲۱ هـ ق تکمیل گردید. سردار سیفال‌الدین خان برای احداث این مسجد چندین آبادی موروثی خود از جمله «تبت»، «اینگیجه» و «که‌ریزه» را به فروش رساند (افخمی، ۱۳۶۴: ۱۷۶). بعدها این بنا در زمان سردار محمدحسین‌خان به مدرسه دینی مهمی در منطقه مُکریان تبدیل شد و محمدحسین خان برای اداره آن «ملا محمدحسین وجدی قزلجی» را از «دارالعلم ترجان» سقز به بوکان دعوت کرد (همان، ۲۱۵) و برای تأمین هزینه مدرسه و مستمری طلاب روستای «حصار» را وقف آن کرد (ثنائی، ۱۴۰۱: ۶۸۴). مسجد سور حمامیان واقع در ۳ کیلومتری شمال غرب شهر بوکان که می‌توان گفت به لحاظ نوع آرایه و سبک معماری در میان مساجد تاریخی بوکان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است به دستور «حاج محمودآقای ایلخانی‌زاده» در سال ۱۳۲۸ هـ ق و با استادکاری «معماریاشی مراغه‌ای» (افخمی، ۱۳۶۴: ۱۳) همزمان با سلطنت احمد شاه (۱۳۲۷-۱۳۴۴ هـ ق) آخرین پادشاه دوره قاجاریه بنا شده و به شماره ۳۴۸۳ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. مسجد درزیولی از

دیگر مساجد تاریخی شهرستان بوکان است که اکنون تنها شبستان آن باقی مانده و در دهه‌های اخیر ایوان ستون‌دار آن که در ضلع جنوبی مسجد واقع شده بود، برداشته‌اند. این بنا به لحاظ ساختار معماری قابل مقایسه با دیگر فضاهای مذهبی منطقه کردستان مَکریان از جمله مساجد ترجان سقز (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۷: ۹۶-۷۸) و سوناس (سلیمی، ۱۳۹۸: ۵۱-۳۵) و خانقاه‌های شیخ حسام‌الدین (سلیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۰-۱) و شمزینان مهاباد (سلیمی، ۱۳۹۶: ۲۴۱) است. این مسجد به احتمال زیاد به همراه عمارت اربابی روستا به وسیله حاجی محمدحسن‌بیگ دومین پسر فیض‌الله‌بیگ و یا این که توسط دیگر خاندان ایشان از جمله احمدبیگ، سلطان‌بیگ و یا سلیم‌بیگ بنا شده باشد (رضا ادهمی، مصاحبه شونده، ۱۴۰۳/۹/۱۶). مسجد تپی نیز در مرکز روستایی به-همین نام و از دو قسمت شبستان و ایوان ستون‌دار تشکیل شده است و همانند مسجد درزیولی به لحاظ ساختار معماری قابل مقایسه با مساجد ترجان و تمربیک سقز (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۷: ۹۶-۷۸؛ زارعی، ۱۳۹۲: ۱۴۴) و سوناس مهاباد (سلیمی، ۱۳۹۸: ۵۱-۳۵) است. مسجد بَغه‌داغی هم در روستایی به همین نام در مسیر ارتباطی بوکان به سردشت واقع شده است. بَغه‌داغی محل دفن یکی از شخصیت‌های آئینی کردستان مَکریان به نام «پیرمحمد» است. ساختار معماری مسجد بَغه‌داغی و آرایه‌های آن قابل مقایسه با دیگر مساجد بوکان و منطقه مَکریان و ساختمان‌های مسکونی محمودیان و حاج‌صالح سلیمی مهاباد (سلیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۴-۲۳) و مسجد دومنار سقز است (احمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۸). مسجد ترَغه از دیگر مساجد تاریخی شهرستان بوکان است که در بخش مرکزی و در روستایی به همین نام واقع شده است. این روستا مُلک «هه‌ژار موکریانی» از بزرگ‌ترین شاعران معاصر کردستان بوده است و طبق گفته هه‌ژار در شب‌های زمستان این مسجد محل انجام بازی‌های محلی منطقه مَکریان نظیر «جوراب‌بازی» بوده است (هه‌ژار، ۲۰۰۷: ۳۱) و به‌طور کلی ساختار معماری مسجد از دو قسمت ایوان ستون‌دار و شبستان تشکیل شده و در دهه‌های اخیر مرمت شده است. مسجد قدیمی کوکه^۵ در غرب شهرستان بوکان، در بخش مرکزی و در دهستان ایل تیمور واقع شده است. کوکه زادگاه شاعران بزرگی همچون ملامعروف کوکه‌ای، سید محمدامین برزنجی مشهور به خاله‌مین، عباس حقیقی و تینو است به گونه‌ای که ابراهیم افخمی به روستای کوکه لقب «شیراز مَکریان» داده است (افخمی، ۱۳۶۴: ۴۰۰). مسجد تاریخی کوکه در ضلع جنوبی روستا، در کنار عمارت اربابی و در دو بخش ایوان ستون‌دار (که اکنون مسدود شده) و شبستان بنا نهاده شده است. مسجد حاجی‌کند از دیگر مساجد تاریخی بوکان در بخش مرکزی است که در مرکز روستایی به همین نام واقع شده است. سنگ‌مزارهای برافراشته متعلق به دوره ایلخانیان در حاجی‌کند نشان از اهمیت این روستا در قرون میانه اسلامی دارد (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۰). مسجد حاجی‌کند در دو طبقه که از طبقه اول به عنوان فضای انباری استفاده می‌شود و طبقه دوم شامل وضوخانه، ایوان ستون‌دار و شبستان است. مسجد قادرئاوا^۶ از دیگر مساجد تاریخی بخش مرکزی شهرستان بوکان واقع در مسیر ارتباطی بُرهان است. این مسجد از فضاهای نظیر؛ ایوان ستون‌دار، وضوخانه و کفش‌کن، و شبستان تشکیل شده است. از بارزترین ویژگی مسجد قادرئاوا می‌توان به-محراب آن اشاره کرد که دارای تو رفتگی زیادی در دیواره بنا است به گونه‌ای که نمای بیرونی بنا نیز در ضلع جنوبی دارای برجستگی قابل توجهی است و در نهایت می‌توان به مسجد موسی آخرین مسجد مورد مطالعه اشاره کرد که در بخش مرکزی و در دهستان ایل گورک قرار گرفته است. این مسجد نیز از دو بخش کفش‌کن و وضوخانه و شبستان تشکیل شده و همانند مسجد قادرئاوا تماماً از سنگ بنا نهاده شده است (جدول ۱). تمام این بناها در مرکز روستاها و به فاصله نزدیکی از عمارت‌های اربابی قرار گرفته‌اند تا دسترسی طبقه حاکم و عموم مردم به این مکان‌ها به سهولت انجام گیرد. این بناها با ایوانی در یکی از اضلاع و شبستان ستون‌داری با سقف مسطح و گنبدی با مصالح سنگ، چوب، حصیر، خشت، آجر، گچ و ملات کاهگل بنا شده‌اند. اکثر این مساجد دارای ایوان ستون‌دار هستند که از گذشته‌های دور شاخصه معماری منطقه مَکریان و به‌ویژه بوکان بوده و در واقع زیبایی خاصی به این بناها داده است. انتقال آب از چشمه‌ها و هدایت کردن آن‌ها از طریق گُنگه (تنبوشه‌های سفالی) و تخته‌پوش به حوض حیاط مساجد جهت وضو گرفتن و آشامیدن موضوعی است که در نوع خود منحصر به فرد است. آب مازاد در فصول گرم سال با سرریز از حوض برای آبیاری باغ و باغچه حیاط مسجد نیز استفاده می‌گردید.

جدول ۱: مشخصات کلی مساجد تاریخی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

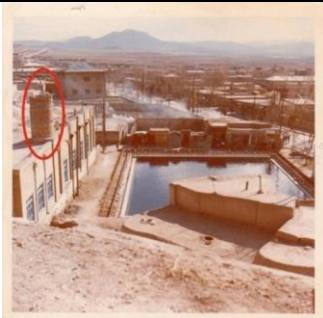
ردیف	نام مسجد	گونه‌شناسی	وجه تسمیه	قدمت	نمای کلی	پلان
۱	جامع بوکان	شبستان ستون‌دار با قوس و گنبد	به سبب قدمت و اهمیت آن	قاجاریه (۱۳۱۰- ۱۳۲۱ هـ. ق)		
۲	سور حمامیان	شبستان با قوس و گنبد	به سبب استفاده آجرهای قرمز رنگ در ساخت بنا	قاجاریه (۱۳۲۸ هـ. ق)		
۳	درزیولی	شبستان ستون‌دار	بر گرفته از روستایی به همین نام	قاجاریه		
۴	تپی	شبستان ستون‌دار	بر گرفته از روستایی به همین نام	قاجاریه		

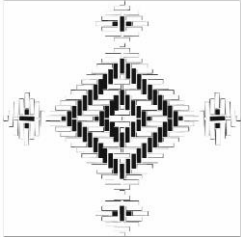
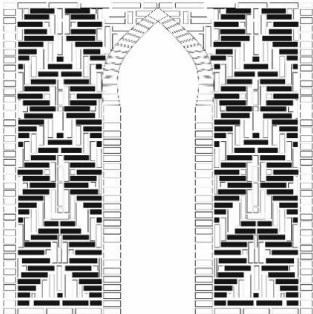
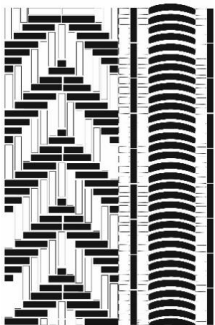
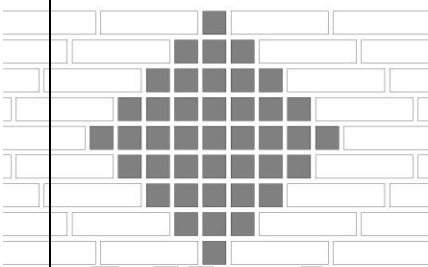
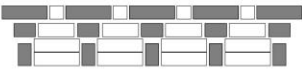
		قاجاریه- پهلوی	بر گرفته از روستایی به همین نام	شبستان ستون‌دار	بُغده- داغی	۵
		قاجاریه- پهلوی	بر گرفته از روستایی به همین نام	شبستان ستون‌دار	تَرَعَه	۶
		قاجاریه- پهلوی	بر گرفته از روستایی به همین نام	شبستان ستون‌دار	کوکِه	۷
		قاجاریه- پهلوی	بر گرفته از روستایی به همین نام	شبستان ستون‌دار	حاجی- کند	۸

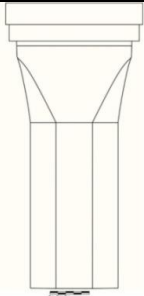
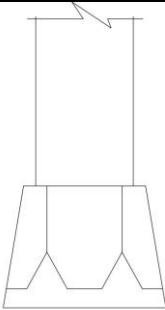
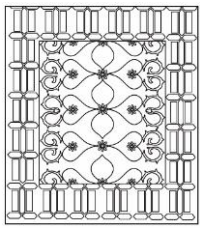
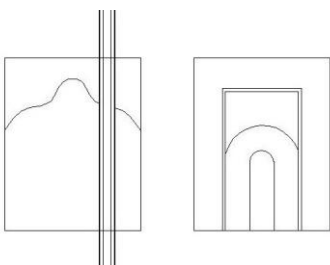
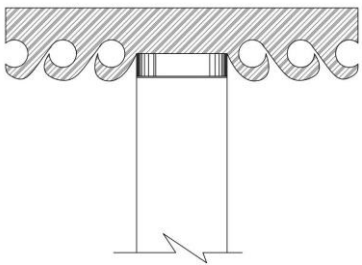
		قاجاریه- پهلوی	بر گرفته از روستایی به همین نام	شبستان ستون‌دار	قادرآوا	۹
		قاجاریه- پهلوی	بر گرفته از روستایی به همین نام	شبستان ستون‌دار	موسی	۱۰

در مساجد تاریخی بوکان **آرایه‌های محدودی** از آجرکاری، گچ‌بری، حجاری، رنگ‌آمیزی، **کاهگلی**^۴ و چوبی به کار رفته‌اند که می‌توان شواهد آن را در دیگر یافته‌های فرهنگی منطقه بوکان و کردستان مَکریان نیز مشاهده کرد. از آرایه‌های مسجد جامع به سبب مرمت-های دهه‌های اخیر اطلاعات چندانی در دست نیست. با این حال با اتکاء بر تصاویر موجود می‌توان به آرایه‌های آجرکاری خفته‌راسته رنگی بر روی مناره کوتاه و قطور مسجد که اکنون اثری از آن باقی نمانده و همچنین طاق‌نماهای تزئینی و ستون‌های سنگی حجاری شده اشاره کرد. از بارزترین مساجد تاریخی بوکان به لحاظ تزئینات می‌توان به مسجد سور حمامیان اشاره کرد که در شبستان آن **آرایه‌های آجرکاری مختلفی به اشکال** کاربندی، خفته‌راسته، تک گل مداخل، چهارلنگه گل نو شمشه‌دار، تک گل‌نو، آبشاری و گچ‌بری گیره و واگیره دیده می‌شود. مسجد درزیولی نیز دارای آرایه‌های به صورت قاب‌های کاهگلی، پایه ستون‌های سنگی هشت ضلعی و سر ستون‌های نوع کوتاه است. مسجد بُغده‌داغی هم دارای آرایه آجرکاری با نقش تک‌گل و قیفی شکل است. به علاوه در مساجد دیگری مانند؛ تَپی، ترَغه، حاجی کند، کوکه، قادرآوا و موسی آرایه‌های همچون رنگ‌آمیزی، پایه‌ستون‌های هشت ضلعی و سرستون‌های کوتاه قابل مشاهده است (جدول ۲).

جدول ۲: عناصر تزئینی مساجد تاریخی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

ردیف	نام بنا	نام آرایه	تصویر	طرح
۱	مسجد جامع بوکان	آجرکاری خفته‌راسته رنگی		-

		آجرکاری چهار لنگه گل نوشمسه دار	مسجد سور حمامیان	۲
		آجرکاری تک گل مداخل	مسجد سور حمامیان	۳
		آجرکاری آبشاری	مسجد سور حمامیان	۴
		آجرکاری با نقش تک گل	مسجد بُده‌داغی	۵
		آجرکاری قیفی شکل	مسجد بُده‌داغی	۶

		ستون‌های سنگی	مسجد جامع بوکان	۷
		پایه‌ستون سنگی هشت ضلعی	مسجد نبی	۸
		گچ‌بری گیره و واگیره	مسجد سور حمامیان	۹
		قاب‌های کاهگلی	مسجد درزیولی	۱۰
		سر ستون‌های کوتاه	مسجد حاجی‌کند	۱۲

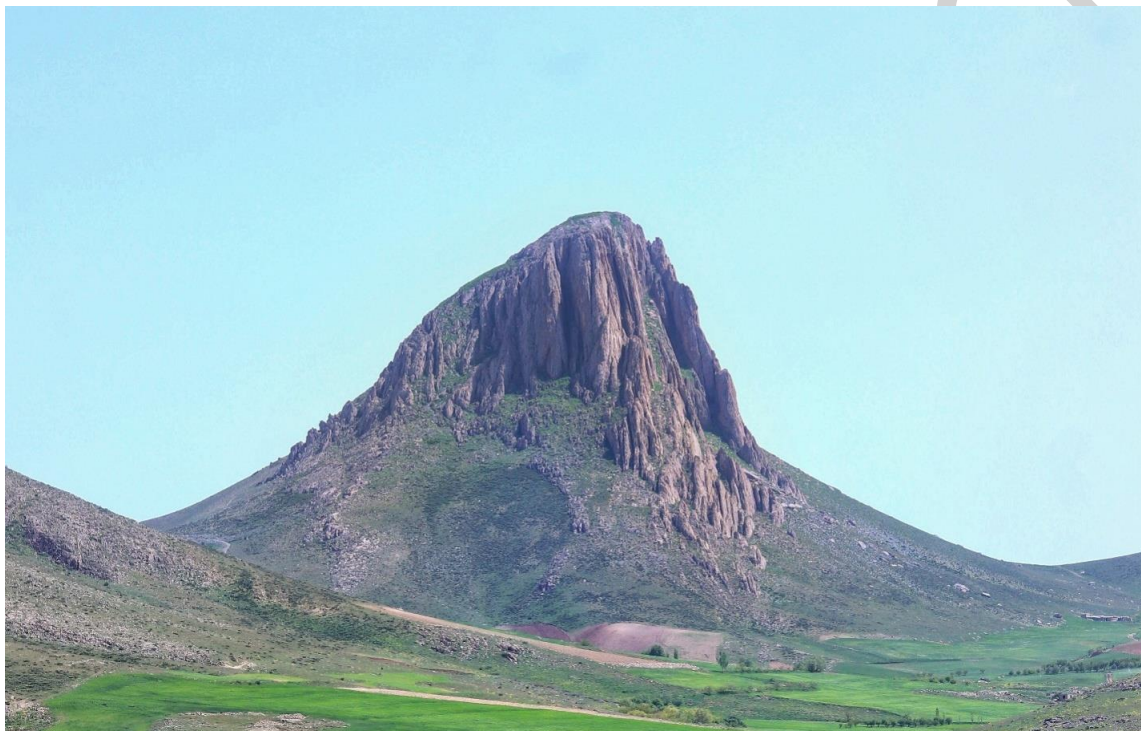
بحث و تحلیل

مساجد تاریخی شهرستان بوکان را می‌توان از زوایای مختلفی از جمله؛ دلیل ساخت آن‌ها، سبک معماری، نوع آرایه‌ها مورد بررسی قرار داد و این‌که از طریق مطالعه این بناها می‌توان به چه بینش مذهبی و اجتماعی رسید.

تحلیل تاریخی

هر کدام از این بناها توسط رؤسای مَکری، فیض‌الله‌بیگی، گورک و دهبُکری در روستاهای محل سکونت خود بنا نهاده شده‌اند. تعدادی از این رؤسا همچون خاندان سردار عزیزخان مَکری در بوکان، خاندان ایلخانی‌زاده در حمامیان و حاجی محمدحسن‌بیگ درزیولی از قدرت سیاسی و اقتصادی زیادی برخوردار بودند و به تبع روستاهای محل اقامت آن‌ها باید بزرگ‌تر بوده باشند. سردار عزیزخان با خرید بوکان در دوره قاجاریه با احداث ارگ حکومتی بر روی محوطه باستانی به آن نقش سیاسی بخشید و بعدها فرزندان و نوادگان ایشان با بنا نهادن مسجد جامع، توسعه قلعه سردار، بازار و انتخاب بوکان به‌عنوان مرکز تابستانه والیان مَکری جدا از نقش سیاسی به آن مرکزیت مذهبی و اقتصادی نیز بخشیدند. سردار سیف‌الدین خان برای احداث این مسجد چندین آبادی موروثی خود از جمله تبت، اینگیجه و که‌ریزه را به‌فروش رساند (افخمی، ۱۳۶۴: ۱۷۶) و محمد حسین‌خان نیز مدرسه علوم دینی بزرگی در بوکان تأسیس کرد و ملا محمدحسن وجدی قزلجی را از «دارالعلم ترجمان» به بوکان آورد و برای هزینه مدرسه و طلاب‌های آن مستمری تعیین کرد. ایشان در سال ۱۳۲۰ در آمد روستای حصار را وقف مخارج مساجد و مدارس در قریه بوکان و قصبه ساوجبلاغ کرد (ثنائی، ۱۴۰۱: ۶۸۴). در روستای حمامیان در چند کیلومتری بوکان، ایلخانی‌زادگان، اربابان روستای یاد شده، اقدام به ساخت مسجد سور همراه با مدرسه، وضوخانه، آرامگاه و احداث عمارت اربابی کرده‌اند. از بارزترین بنای عصر قاجاری در بوکان، مسجد سور حمامیان است. شبستان با گنبدی بر روی آن و آرایه‌های آجرکاری رنگی منحصر به فرد، جایگاه ویژه‌ای به این بنا، در میان دیگر آثار معماری بومی عصر قاجاری در منطقه کردستان داده است. اربابان حمامیان، نوعی رقابت با سرداران مَکری و دیگر خوانین نواحی بوکان داشته‌اند. بدین صورت که با ایجاد مسجد سور و بناهای دیگر و حتی تقلید از عناصر تزئینی بناهای داخل بوکان، از جمله آرامگاه سرداران مَکری سعی در تزئینات بهتر بناهای این روستا و نشان دادن، قدرت اقتصادی و سیاسی خود داشته‌اند (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۸: ۱۲۸). منابع نوشتاری (ناهِید، ۱۳۶۱: ۱۲) و شواهد باستان‌شناختی (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۶-۹۸) نشان می‌دهد که مناطق شرق بوکان و از جمله روستای «باغچه‌بهی» و «درزیولی» از اواسط دوره قاجاریه به بعد شاهد ظاهر شدن و به‌قدرت رسیدن ایلی به نام «فیض‌الله‌بیگی» دارد. در دوره محمدشاه قاجار یکی از بیگ‌زاده‌های مَکریان به‌نام «عبدالرحمن‌بیگ» که از نزدیکان عبدالله‌خان در ساوجبلاغ مَکری بود، هنگام ملاقات با حاج‌میرزا آقاسی در تهران توانست روستای باغچه و ناحیه بهی که اکنون بخشی از منطقه فیض‌الله‌بیگی است را از دولت قاجار خریداری کند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۵۸). باغچه در ابتدا تنها ملک عبدالرحمن‌بیگ بود؛ اما در هنگام مرگ علاوه بر روستای باغچه، صاحب دو روستای تیکان‌تپه و ساروقامیش نیز بود. عبدالرحمن‌بیگ دارای سه پسر به نام‌های فیض‌الله‌بیگ، کریم‌بیگ^۷ و سلطان‌بیگ بوده است (حیرت‌سجادی، ۱۳۸۱: ۲۳۲) و عبدالرحمن‌بیگ روستای تیکان‌تپه را به «فیض‌الله‌بیگ» و باغچه و ساروقامیش را به «سلطان‌بیگ» می‌بخشد. فیض‌الله‌بیگ در مدت کوتاهی علاوه بر تیکان‌تپه و درزیولی، پنجاه الی شصت روستا را خریداری می‌کند (ناهِید، ۱۳۶۲: ۱۱) و در سال ۱۲۸۳ هـ ق به پاس شکست ایل جاف از طرف ناصرالدین‌شاه قاجار، خلعت و مبلغ دویست تومان مواجب سالانه دریافت می‌کند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۶۲۱-۶۲۰). فیض‌الله‌بیگ و سلطان‌بیگ و بعدها فرزندان و نوادگان آن‌ها در روستاهای خود اقدام به احداث مساجد، مدارس، کارگاه قالی‌بافی، کوره‌های آجرپزی و حمام می‌کنند (ناهِید، ۱۳۶۲: ۱۲). از منطقه فیض‌الله‌بیگی در حال حاضر دو مسجد باغچه‌بهی و درزیولی شناسایی شده‌اند که مسجد باغچه‌بهی مجدداً بازسازی شده و از هسته اولیه آن آثار چندانی باقی‌نمانده است (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۶-۹۸) اما مسجد درزیولی بعد از مساجد جامع و سور حمامیان از مساجد مهم شهرستان بوکان محسوب می‌شود که به‌احتمال زیاد توسط حاجی محمدحسن‌بیگ احداث و بعد از ایشان توسط احمدبیگ، سلطان‌بیگ و در نهایت سلیم‌بیگ اداره می‌شده است. از مجموع ده نمونه مسجد مورد مطالعه شش مسجد در غرب شهرستان بوکان و در مناطقی هم‌چون «آختاچی» و «ایل‌تیمور» که به «محال مَکری»

معروف هستند، واقع شده‌اند. در این منطقه بارزترین برجستگی کُردستان مَکری به نام کوه تَرغِه با ارتفاع ۲۲۲۰ متر واقع شده است (تصویر ۱)، (دومرگان، ۱۳۳۹: ۱۳۲) که وجه تسمیه آن از روستایی به همین نام گرفته شده است. داده‌های باستان‌شناختی هم‌چون سفال، دیوارهای سنگی طویل معروف به کانی‌سنگران و کتیبه از ایشپوینی متعلق به شاه اورارتو (Salvini & Dara, 2019: 69-81) و هم‌چنین شواهد نوشتاری از جمله کتاب «صفوه‌الصفاء» متعلق به **اواخر** دوره ایلخانیان (توکلی بن اسمعیل بزار، ۱۳۷۳: ۱۱۰۸) و «شرفنامه» (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲۹۶) مربوط به عصر صفویه نشان از اهمیت و جایگاه این منطقه از بوکان و از جمله کوه تَرغِه در مطالعات باستان‌شناختی ایران دارد. با این حال در این منطقه مساجدی همچون **تَپی، بُغده‌داغی، حاجی‌کند، قادرئاوا، کوکه و تَرغِه** در مساحتی کم و بدون آرایه‌های چندانی بنا شده‌اند که نشان از تعدادی محدود از خانوار در این روستاها و قدرت کم سیاسی و اقتصادی اربابان آن‌ها در ادوار قاجاریه و پهلوی دارد.

تصویر ۱: نمای از کوه تَرغِه به عنوان بارزترین برجستگی کُردستان مَکریان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

تحلیل سبک معماری

به‌طور کلی «شبستان ستون‌دار» بنیادی‌ترین الگوی مساجد تاریخی بوکان است و تقریباً به‌غیر از مسجد سور حمامیان در همه نمونه‌ها حضور دارد و با نظمی قابل فهم حضور می‌یابد و با افزودن ایوان گسترش می‌یابد. در مساجد کُردستان که منطقه کوهستانی است شبستان در حفظ گرما نقش پر رنگی دارد و به‌دلیل نیاز به حفظ ارتفاع، ستون راه حلی مناسب و گاه اجتناب‌ناپذیر برای آن است. در نتیجه در این منطقه اندام شبستان بیش از سایر حوزه‌های جغرافیایی در مساجد غالب است (خادم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۱۳) و به عبارتی عنصر اولیه‌ای که مساجد این منطقه را تعریف می‌کند، «شبستان ستون‌دار» است. برخی از مساجد مورد مطالعه همچون «**بُغده‌داغی**» صرفاً از یک شبستان تشکیل شده است. این الگو از لحاظ کالبدی و اندامی ساده‌ترین گونه مساجد منطقه بوکان است که خود مبنای شکل‌گیری الگوهای دیگر است. مسجد عبدالله بن عمر متعلق به صدر اسلام در ریژاو کرمانشاه دارای این الگو است (خادم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۱۴). شکل دیگر الگو در مساجد این منطقه، همانند مسجد چهل‌ستون کرمانشاه (همان،

(۱۱۹)، شبستان ستون‌دار با قوس و گنبد و تکنیک‌های طاق‌زنی با مصالح آجر در مساجدی نظیر جامع بوکان و سور حمامیان است. گونه‌ی بعدی شامل الگوی شبستانی ساده نظیر مساجد ترجان سقز و ملا احمد قیامتی سنندج با ایوانی در یکی از اضلاع، به‌انضمام راهرو، وضوخانه و کفش‌کن همانند نمونه‌های تَپّی، موسی، حاجی‌کند، کوکه، تَرغّه و قادرئاوا است. در منطقه‌ی کردستان مُکریان دو نوع باد زریان (سرد) و شه‌مال (گرم) جریان دارد (کریمیان و سلیمی، ۱۳۹۸: ۴۶-۴۸) و این عوامل باعث شده تا مساجد تاریخی بوکان رو به سمت جنوب در جهت باد شه‌مال و نور آفتاب^۸ بنا شوند تا در فصل زمستان از حداقل گرما بهره ببرند و از گزند باد زریان در امان باشند. جهت‌گیری به سمت جنوب باعث می‌شود که یکی از اضلاع بنا با کوه یکی شود و حرارت کم‌تری از این ضلع تلف گردد. به عنوان نمونه می‌توان به اضلاع غربی مساجد موسی و قادرئاوا اشاره کرد. تمام این بناها فاقد صحن یا حیاط مرکزی هستند در نتیجه در یکی از اضلاع جنوبی، شمالی، شرقی و غربی مسجد ایوان ستون‌داری را بر پا کرده‌اند که این تفاوت در قرارگیری ایوان‌ها به احتمال زیاد همانند نمونه‌های سنندج متأثر از مکان‌یابی مسجد بوده است (زارعی، ۱۳۹۴: ۱۶). ایوان ستون‌دار علاوه بر زیبایی دارای دو جنبه‌ی فنی و کارکردی نیز بود. ایوان ستون‌دار مانع ریزش مستقیم نزولات جوی به داخل شبستان می‌شود. به‌علاوه در فصل بهار و تابستان مکان دلنشینی جهت تدریس و گفتگو درباره‌ی مباحث مختلف روزمره و علمی است. از دیرباز این شیوه با شرایط اقلیمی منطقه سازگاری داشته است و شواهد استفاده از آن در منطقه‌ی بوکان به دوره‌ی مانها و محوطه‌ی قلاچی بر می‌گردد (مُلازاده، ۱۳۹۱: ۸۴). این عنصر معماری علاوه بر مساجد در عمارت‌های اربابی و خانه‌های روستایی بوکان نیز تاکنون به‌قوت خود باقی‌مانده است (سلیمی، ۱۳۹۸: ۱۲۰). این شیوه در معماری خانه‌های اصفهان دوره‌ی قاجار نیز وجود داشته که به «خانه‌گردی» یا خانه‌ی الگوی مناطق کوهستانی معروف است (قاسمی سیچانی و معماریان، ۱۳۸۹: ۹۳). پلان مساجد تاریخی بوکان به صورت مربع هستند چرا که در مناطق کوهستانی و به دلیل سرمای شدید استفاده از فرم‌های باز مناسب نیست و لذا بهترین شکل برای پلان ساختمان مربعی شکل است (صلح‌جو، ۱۳۹۶: ۵۱). سقف مساجد تاریخی بوکان به‌غیر از مسجد جامع و شبستان مسجد سور حمامیان مسطح هستند که به احتمال زیاد صرفاً معانی بنیادی داشته و جنبه‌ی مذهبی بودن را نشان می‌دهند (همان، ۵۲) و با اینکه به سبک معماری مرکزی ساخته شده‌اند اما همانند مسجد دارالاحسان سنندج اسلوب کلی معماری بومی، به ویژه در نقشه‌ی آن‌ها رعایت شده است (زارعی، ۱۳۹۴: ۱۷). به‌علاوه اسامی معماران این دو بنا (علی اصفهانی و معمارباشی مراغه‌ای) می‌تواند در شناخت ریشه‌ی برخی الگوها موجود در این دو بنا راهگشا باشد. پوشش سقف در مناطق کوهستانی به‌صورت تخت است تا در زمستان بتوانند از برف به‌عنوان عایق حرارتی استفاده کنند. بازشوها در مساجد تاریخی بوکان تا حدودی کوچک، فضاهای داخلی به‌هم‌پیوسته و عرض دیوارها بیش از یک متر است که در نتیجه تبادل حرارت کاهش می‌یابد. با این‌که شهرستان بوکان در منطقه‌ی کوهستانی واقع شده است اما در تمام مناطق آن نزولات جوی یکسان نیست؛ چراکه در دهستان‌های گُورک و ایل تیمور به‌علت ارتفاعات زیاد، میزان بارش‌ها به‌نسبت نواحی مرکزی، شمالی و شرقی بیشتر است. در نتیجه متداول‌ترین نوع مصالح مساجد تاریخی بوکان در مناطق غرب و جنوب-غربی، سنگ و در نواحی مرکزی، شمالی و شرقی که از ارتفاعات کاسته می‌شود، خشت و آجر است. در نتیجه معماران بوکان تمهیدات لازم را در برابر شرایط آب و هوایی نواحی مختلف بوکان مد نظر قرار داده‌اند (سلیمی و شیخی ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۶۸). **سنگ و آجر با اقلیم کوهستانی و سرد سازگار هستند.** آجر علاوه بر ساخت مساجد در ساخت عمارت‌های اربابی نیز استفاده و با اتکاء بر شواهد نوشتاری معماران بوکان این مصالح را از مهاباد کنونی و ساروقامیش بهی در منطقه‌ی فیض‌الله‌بیگی بوکان تهیه می‌کردند (آقایگی، ۱۳۹۵: ۱۰۱؛ شافعی، ۱۳۷۸: ۵۵۲). به‌علاوه از خشت، ملاط ساروج، کاهگل، گچ، چوب و نیزار یا در اصطلاح محلی «قامیش» که از خود محل و مناطق اطراف رودخانه‌ی سیمینه‌رود به دست می‌آمد، نیز استفاده کرده‌اند. در مجموع می‌توان گفت مساجد تاریخی بوکان به‌تبعیت از الگوهای شبستان ستون‌دار کوهستانی منطقه‌ی مُکریان و دیگر نواحی گردنشین ایران از جمله سنندج و کرمانشاه بنا نهاده شده‌اند (جدول ۳).

جدول ۳: مشخصات کلی ساختار معماری و تزئینی مساجد تاریخی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

ردیف	نام مسجد	شهر یا	شبستان	ایوان	کفش‌کن یا	سقف	آرایه
------	----------	--------	--------	-------	-----------	-----	-------

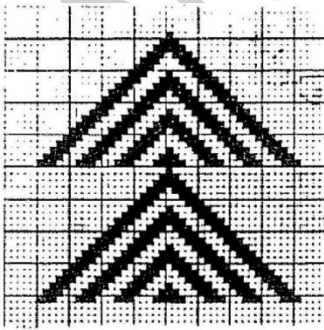
		روستا			وضوخانه	تاق	مسطح	آجرکاری	حجاری	چوبی	گچ‌بری	کاهگلی	رنگ- آمیزی
۱	جامع	شهر	*	*	*	*	*	*	*				*
۲	سور	روستا	*	*	*	*	*	*	*		*		*
۳	درزیولی	روستا	*	*			*		*	*		*	
۴	تپی	روستا	*	*			*		*	*			*
۵	بُغده‌داغی	روستا	*	*			*	*					*
۶	تَرغِه	روستا	*	*			*						*
۷	کوکِه	روستا	*	*			*	*	*				*
۸	حاجی‌کند	روستا	*	*	*	*	*		*	*			*
۹	قادرئاوا	روستا	*	*	*	*	*		*				*
۱۰	موسی	روستا	*	*			*			*			*

تحلیل آرایه

در هر کدام از مساجد تاریخی بوکان **آرایه‌های محدودی** از آجرکاری، گچ‌بری، حجاری، رنگ‌آمیزی، کاهگلی و چوبی به کار رفته‌اند تا جایی که ساخت نخستین مسجد پیامبر اسلام را در مدینه یادآوری می‌کنند. آجر به ابعاد ۲۰×۲۰ با ضخامت ۵ سانتی‌متر از مهم‌ترین مصالحی است که معماران بوکان در ساخت دیوارها و تزئین مساجد جامع، سور حمامیان و بُغده‌داغی به‌اشکال طاق‌نماهای تزئینی، کاربردی، خفته‌راسته، تک‌گل مداخل، چهارلنگه گل‌نو شمشه‌دار، تک‌گل نو، آبشاری، قیفی‌شکل و گل‌انداز استفاده کرده‌اند که می‌توان این نمونه آرایه‌ها را در دیگر عناصر فرهنگی کردستان مُکریان از جمله عمارت‌های اربابی، خانه‌های مسکونی، دیگر فضاهای مذهبی و منسوجات منطقه مشاهده کرد. **این‌که** فقط در مساجد **جامع** و سور و به صورت محدود در مسجد بُغده‌داغی از این مصالح برای آراستن بنا بهره گرفته شده به قدرت اقتصادی والیان مُکری در بوکان و رؤسای ایل ده‌بُکری در حمامیان بر می‌گردد. حجاری از دیگر **آرایه‌های** است که به‌صورت محدود و آن هم در ستون‌های سنگی مسجد جامع و پایه‌ستون‌های مساجد درزیولی، تپی، بُغده‌داغی، کوکِه و حاجی‌کند قابل مشاهده است که به اشکال هنرمندانه حجاری شده‌اند. ستون‌های سنگی مسجد جامع را می‌توان با ستون‌های سنگی مسجد سور مهاباد متعلق به دوره صفویه و آرامگاه سرداران مُکری واقع در بوکان مقایسه کرد. به‌علاوه پایه‌ستون‌های مساجد مذکور نیز با پایه‌ستون‌های آرامگاه سرداران مُکری قابل مقایسه است (**صلح‌جو، ۱۳۹۶: ۴۹**). در مساجد بوکان آن‌چه که تاکنون شواهد آن در ارتباط با گچ‌بری در دست است می‌توان به تنها نمونه گچ‌بری «گیره و واگیره» اضلاع شرقی و غربی **شبستان** مسجد سور حمامیان اشاره کرد. رنگ‌آمیزی آجرها و ستون‌های چوبی از دیگر آرایه‌های مساجد تاریخی بوکان هستند که در این بین رنگ‌آمیزی آجرها را از ماده طبیعی هم‌چون گیاهان و رنگ‌آمیزی ستون‌ها را از مواد شیمیایی تهیه کرده‌اند. در مناره کوتاه و قطور مسجد جامع و شبستان مسجد سور آجرهای رنگی استفاده شده است. به‌علاوه ستون‌های چوبی مساجد سور، تپی، بُغده‌داغی، تَرغِه، کوکِه، حاجی‌کند، قادرئاوا و موسی را با رنگ‌های سبز، آبی، قرمز و سفید رنگ‌آمیزی کرده‌اند. استفاده از رنگ در مساجد **تاریخی** بوکان، هم کارکرد زیبایی داشت و هم جنبه حفاظتی. از این مواد شیمیایی بیشتر از رنگ آبی فیروزه‌ای و سبز در تزئین ستون‌های چوبی استفاده کرده‌اند. دلیل این‌که بیشتر از دو رنگ اخیر بهره گرفته‌اند، به‌احتمال زیاد به‌علت جایگاه این رنگ‌ها در میان ملل مسلمان است. هر رنگ با توجه به **بیشش**، اقلیم، جغرافیا و **مذهب** متفاوت است. در منظر اسلامی و عرفانی رنگ‌ها منزلت خاصی دارند و هر یک از آن‌ها به‌منزله مراحل تعالی تلقی می‌شوند (حق‌شناس و مهرابی، ۱۳۹۶: ۳). پوشش حصیری که برای پوشاندن سقف بناها استفاده کرده‌اند و هم‌چنین سر ستون‌های نوع «**کوتره**» که نمونه آن در مسجد درزیولی و حاجی‌کند قابل رؤیت است از آرایه‌های چوبی مساجد تاریخی بوکان هستند که مشابه آن در عمارت‌های اربابی و منسوجات منطقه مُکریان دیده می‌شود. از بارزترین

آرایه مساجد تاریخی بوکان می‌توان به آرایه‌های مسجد درزیولی اشاره کرد که با کاهگل ایجاد شده است که نمونهٔ ایجاد **آرایه** با کاهگل در سردر عمارت‌های احمدآباد و جانبلاغ به اشکال شبدری نیز دیده می‌شود (سلیمی و شیخی‌ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۶۸). هر کدام از نقش‌مایه‌های این بناها را می‌توان در عناصر فرهنگی منطقه مَکریان جست‌وجو کرد (جدول ۴).

جدول ۴: مطالعهٔ تطبیقی عناصر معماری مساجد **تاریخی** شهرستان بوکان با آثار فرهنگی کردستان مَکریان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

ردیف	مورد قابل مقایسه	تصویر قابل مقایسه	تصویر عناصر معماری مساجد تاریخی شهرستان بوکان	عنوان عناصر معماری
۱	مسجد سور مه‌آباد			ستون‌های سنگی هشت-ضلعی
۲	نقش مایه منسوجات مَکریان (کلاه کُردی)			تزئین پپاله زه‌نکی مشابه آرایه آبشاری
۳	مسجد سوناس مه‌آباد			سر ستون ایونیک
۴	ساختمان رحیم-زاده مه‌آباد			آرایه قیفی-شکل

آجرکاری با نقش تک گل			مسجد دومنار سقز	۵
آرایه کاهگلی			قابه‌ای کاهگلی تزئینی عمارت‌های اربابی احمدآباد و جانبلاغ بوکان	۶

تحلیل بینش اجتماعی و مذهبی

مساجد تاریخی بوکان را می‌توان در دو گروه؛ مساجد طبقه حاکم، رؤسای عشایر و اربابان روستاهای عادی دسته‌بندی نمود. مساجدی که توسط فرمانروایان مکرری و خوانین ایلخانی‌زاده در روستاهای آن روزگار بوکان و حمامیان بنا شده‌اند با سبک معماری مناطق مرکزی با عناصری همانند تاق، ستون و گنبد ساخته شده‌اند. اما اسلوب کلی معماری بومی به‌ویژه در نقشه آن‌ها رعایت شده است. یکی از این دو بنا از جمله مسجد جامع نقش مهمی در توسعه بوکان به‌روزگار قاجاریه و پهلوی داشته است. در روستاهای دورافتاده از مراکز سیاسی همانند تپی، بگده‌داغی، حاجی‌کند، قادراوا، کوکه، ترغه و موسی به وسیله مردم عادی و اربابان روستا مساجدی با الگوهای شبستان ستون‌دار همانند مناطق کردستان و کرمانشاه بر پا شده‌اند. بناهای مذکور در مرکز روستاها و نزدیک به عمارت‌های اربابی واقع شده‌اند تا دسترسی طبقه حاکم و مردم به این بناها به سهولت انجام گیرد. موضوعی که در ارتباط با مساجد تاریخی بوکان و منطقه کردستان جالب توجه است، سادگی و بی‌پیرایه بودن آن‌ها است تا جای که نخستین مسجد پیامبر اسلام (ص) را در مدینه یادآوری می‌کنند که به احتمال زیاد مشکلات اقتصادی در این زمینه سهم بسزایی داشته تا این بناها ساده و با هزینه کم ساخته شوند. اما موضوع دیگر احتمالاً به بینش مذهبی مردم بوکان بر می‌گردد چرا که اهالی بوکان پیرو فقه شافعی یکی از چهار فرقه اهل سنت به‌شمار می‌روند و بر اساس احادیث و روایات امام شافعی و اهل سنت «زینت و نقش و نگار مسجد مکروه و صحیح نیست چرا که اسباب مشغولیت و غفلت قلب را به‌همراه دارد» (نووی، بی‌تا، ۱۸۰). مناوی نیز نوشته است: «زینت دادن مساجد و مصحف قرآن حرام است زیرا که قلب را مشغول می‌کند و انسان را از خضوع و تدبیر و حضور با خداوند غافل می‌کند و مذهب شافعی بر این باور است که تزئین مسجد، حتی کعبه با طلا یا نقره مطلقاً حرام و با هر چیز دیگری غیر از این دو مکروه است (مناوی، ۱۳۵۶: ۳۶۶).

نتیجه‌گیری

بوکان از شهرهای کردستان مُکریان در حوضه جنوب دریاچه ارومیه است. این شهر که به‌روزگار قاجاریه روستایی بیش نبود به‌سبب فعالیت‌های عمرانی سردار عزیزخان وزیر جنگ ایران در زمان ناصرالدین شاه اهمیت در خور توجهی یافت و بعدها وارثان ایشان اقدام به‌احداث مسجد جامع، آرامگاه خانوادگی، بازار و توسعه ارگ حکومتی کردند. در سده‌ها و دهه‌های گذشته نواحی مختلف بوکان توسط رؤسای عشایر گورک، دهبُکری، فیض‌الله‌بیگی و مُکری‌ها اداره می‌شد و در هر کدام از این نواحی خوانین محلی در روستاهای محل سکونت خود اقدام به‌ساخت مساجد کرده بودند. مساجد تاریخی بوکان را می‌توان در دو دسته طبقه‌بندی نمود؛ مساجدی که توسط امیران مُکری و خاندان مرفه در بوکان و روستای حمامیان به‌تبعیت از سبک معماری نواحی مرکزی ایران و بومی منطقه بنا شده‌اند و همچنین مساجدی که توسط اربابانی با قدرت اقتصادی کم‌تر به پیروی از الگوهای منطقه مُکریان و دیگر نواحی گردنشین ایران از جمله سنندج و کرمانشاه پدید آمده‌اند. الگوی شبستان ستون‌دار با ایوانی در یکی از اضلاع، از مهم‌ترین الگوهای مساجد تاریخی بوکان است که با توجه به شواهد باستان‌شناختی این الگو از هزاره اول ق. م تا زمان حال بدون وقفه ادامه داشته است. این بناها در مرکز روستاها بنا نهاده شده‌اند تا دسترسی طبقه حاکم و عموم مردم به این بناها به‌سهولت صورت گیرد و در این میان مسجد جامع بوکان در دوره قاجاریه و پهلوی نقش مهمی در شکل‌دهی به سایر عناصر کالبدی و ساختاری بوکان از جمله ارگ حکومتی، بازار، حوزه‌گه‌وره و شکل‌گیری خانه‌ها به‌اشکال مدور به دور این مجموعه ایفا کرده است. مساجد تاریخی بوکان از فضاهای مختلفی نظیر؛ ایوان ستون‌دار، کفش‌کن، وضوخانه و شبستان تشکیل شده‌اند. به‌علاوه این بناها به‌تبعیت از شرایط آب‌وهوایی مناطق کوهستانی در جهت جنوب، اکثراً با سقف مسطح و با دیوارهای به عرض بیش از یک متر احداث شده‌اند تا تبادل حرارتی بین فضای داخل و خارج بنا محدود شود. این بناها با مصالح بوم‌آورد به‌خصوص سنگ و آجر و همچنین خشت، چوب، گچ، نیزار و ملاط کاهگل و ساروج که از خود محل تهیه می‌شدند، بنا شده‌اند. آرایه‌های محدودی از آجرکاری، گچ‌بری، حجاری، چوبی، رنگ‌آمیزی و کاهگلی در آراستن بناهای مساجد تاریخی بوکان به کار رفته‌اند که به‌احتمال زیاد مشکلات اقتصادی و بینش مذهبی در این زمینه نقش داشته است. هر کدام از آرایه‌های مزبور را می‌توان در دیگر فضاهای مذهبی، مسکونی، منسوجات و دیگر عناصر فرهنگی منطقه مُکریان جست‌وجو کرد. پویایی و ادامه حیات هر کدام از این بناها به‌قدرت اقتصادی و سیاسی مالکان وقت بستگی داشت به گونه‌ای که مساجد جامع بوکان و سور حمامیان متکی به‌موقوفه‌ها و توانایی مالی خانواده سردار مُکری و ایلخانی‌زادگان دهبُکری بودند و در واقع این دو بنا به‌همراه مسجد سور مهاباد و ترجان سقر مرکز آئینی مهمی در کردستان مُکریان بودند. به‌طور کلی و با اتکاء بر بناهای مساجد تاریخی شهر بوکان می‌توان به‌اهمیت و جایگاه این منطقه در دوره قاجاریه و عصر پهلوی پی برد و همچنین شناخت سبک معماری این منطقه می‌تواند درک عمیق‌تری از وضعیت معماری ایران در دوران متأخر اسلامی به دست دهد.

پی‌نوشت

۱. اشاره به ساوجبلاغ (مهاباد کنونی) در قرن ۲ ه. ق جای بحث دارد چرا که به‌نام ساوجبلاغ برای نخستین بار در منابع مکتوب بومی عصر صفویه از جمله در اسنادی با تاریخ ۱۰۸۵، ۱۰۸۶ و ۱۰۸۹ ه. ق (همزمان با احداث مسجد سور) به‌اشکال «دارالبروده ساوجبلاغ کردستان» و «ساوجبلاغ کردستان» بر خورد می‌کنیم (غزالی، ۱۳۸۶: ۹۷۳؛ عبدلی، ۱۳۹۴: ۱۱۳-۱۰۳). آن‌چه که در ارتباط با گزارش واقعی جالب توجه است اشاره به مکان‌های جغرافیایی همچون «مکران» و «دریای شور» است که می‌تواند منطبق بر مُکریان و دریاچه ارومیه کنونی باشد. محسن مؤمنی معتقد است: «کتاب فتوح سوادالعراق بعد از سقوط صفویان در ایران تألیف شده و مؤلف آن نیز به احتمال قوی کُرد و ساکن کُردستان بوده؛ زیرا در ذکر مکان‌های جغرافیایی اطلاعات دقیقی داشته است» (مؤمنی، ۱۳۸۳: ۵۶).
۲. توکل بن اسماعیل ابن بزاز اردبیلی در کتابی تحت عنوان «صفوه‌الصفاء» که درباره سرگذشت شیخ صفی‌الدین اردبیلی و خانواده اوست و به سال ۷۵۹ ه. ق همزمان با اواخر مغولان به نگارش درآمده است در ارتباط با منطقه بوکان و از جمله ولایت ترغنه نوشته است: «چون شیخ قُدس سِرّه به سرزمین اَرَمَن رسید و از آن‌جا عازم ولایت ترغای شد که قریب چهارصد پاره دیه بود مردم زیادی از ولایت‌های دیگری نظیر جغتو، تغاتو، لج دریا و سلدوز به حضور حضرت شیخ رسیدند» (توکل بن - اسماعیل بزاز، ۱۳۷۳: ۱۱۰۸).
۳. در کردستان مردم به پیشوایان دینی ماموستا می‌گویند البته این لفظ برای استاد، معلم و همچنین استادان پیشه‌های مختلف نیز به کار می‌رود و در واقع می‌توان گفت ماموستا به کسی گفته می‌شود که عالم و در حرفه و کار خود صاحب نظر است.
۴. آرایه کاهگل، آرایه‌ای است که استادکار به‌هنگام اندودن کردن دیوار شبستان مسجد درزیولی با ملاط کاهگل قاب‌های به‌اشکال محراب در اضلاع شمالی و جنوبی این بنا به‌صورت ماهرانه ایجاد کرده است.

۵. کوکه در زبان کُردی به معنی اشخاصی که لباس فاخر، بهتر و مرتب می‌پوشند، آمده است (افخمی، ۱۳۶۴: ۳۹۹).
۶. ناوا در زبان کُردی سورانی مَکریانی به معنی «آباد» است. در جغرافیای سیاسی کنونی شهرستان بوکان دو روستا به نام قادر ناوا وجود دارد که در اینجا روستای مورد بحث ما روستای قادرنّاوا، نِسک‌ناوا است.
۷. کریم‌بیگ در جوانی در جنگ با ایل جاف کشته می‌شود (حیرت سجادی، ۱۳۸۱: ۲۳۲).
۸. جهت مستقیم نور آفتاب یا در اصطلاح محلی «به‌ری به‌روژ» در مَکریان که جهت شمال را نشان می‌دهد. در این ضلع خانه‌ها به سمت جنوب یا جهت قبله و پشت به شمال ساخته می‌شوند تا از گزند باد زریان و از گرما و نور خورشید در فصل زمستان بهره ببرند. به علاوه واسیلی نیکیتین نیز از بر پا کردن سیاه چادرها در دامنه‌ها به سمت جنوب در فصول سرد به توسط کُردها اشاره کرده است (نیکیتین، ۱۳۶۶: ۲۰۷).

سپاس‌گزاری

نگارندگان این مقاله را به استاد «حسن زیرک» که در حفظ بخشی زیادی از «ادبیات، فولکلور، ملودی و گنجینه‌ای موسیقی» کردستان و ایران جایگاه ممتاز و نقش منحصر به فردی داشته‌اند و همچنین به داوران ناشناسی که بر غنای این اثر افزودند، تقدیم می‌کنند.

کتابنامه

- احمدی، عباس‌علی؛ شاطری، میترا و رحیمی، کاوه، (۱۳۹۴). «بازنمود معماری ایرانی - اسلامی در مساجد دوره قاجار شهر سقز (مطالعه موردی مساجد دومنار، شیخ مظهر و مسجد ترجان)»، سومین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری، تهران: نشر دبیرخانه دائمی کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری: ۱۳-۱.
- افخمی، ابراهیم، (۱۳۶۴). تاریخ فرهنگ و ادب مَکریان بوکان، سقز: محمدی.
- آقاییگی، فرامرز، (۱۳۹۵). «بازخوانی و شرح عرضیات ارسالی به مصباح الدیوان ادب». کشکول، ۲ (۱ و ۲): ۱۲۷-۸۶.
- بدلیسی، شرف‌خان بن شمس‌الدین، (۱۳۷۷). شرفنامه (تاریخ مفصل کردستان)، به‌اهتمام: ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، تهران: اساطیر.
- توکلی‌بن اسمعیل بزاز، درویش، (۱۳۷۳). صفوه/صفا، با مقدمه و تصحیح: غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: مصحح، چاپ اول.
- ثنائی، کامران، (۱۴۰۱). تاریخ ولایت مَکری (مَکریان)، تهران: سُهّا، جلد دوم.
- حسن‌زاده، یوسف، (۱۳۸۵). ایزرتو ۱ (یادگارهای تاریخی بوکان)، بوکان: انجمن دوستداران یادگارهای تاریخی ایزرتو.
- حق‌شناس، محیا؛ و مهرابی، محمد، (۱۳۹۶). «نقش و تأثیر رنگ بر ادراک فضاهای مذهبی در شهرهای تاریخی ایران». سومین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری: ۱۲-۱.
- حیرت سجادی، عبدالحمید، (۱۳۸۱). ایل‌ها (ایلات) و عشایر کردستان. سنجند: دانشگاه کردستان.
- خادم‌زاده، محمدحسن؛ معماریان، غلامحسین و صلواتی، کامیار، (۱۳۹۶)، «گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران»، مطالعات معماری ایران، ۶ (۱۱): ۱۲۴-۱۰۳.
- خلیلی عراقی، محمدرضا، (۱۳۳۸). خاطرات سفر آذربایجان و کردستان، تهران: چاپخانه ارتش.
- دومرگان، ژاک، (۱۳۳۹). مطالعات جغرافیایی (هیئت علمی فرانسه در ایران)، ترجمه کاظم ودیعی، تبریز: شفق تبریز، جلد دوم.
- زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۹۲). آثار فرهنگی باستانی و تاریخی استان کردستان، تهران: سبحان نور.
- زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی معماری مساجد محله‌ای شهر سنندج در دوره قاجار»، شهر ایرانی اسلامی، ۱۹ (۱۰): ۲۸-۱۵.
- سلیمی، اسماعیل، (۱۳۹۸). «بررسی و معرفی مسجد تاریخی روستای سوناس مهاباد». مطالعات ایران‌شناسی. ۵ (۱۵): ۵۱-۳۵.
- سلیمی، اسماعیل، (۱۳۹۸). «نگاهی به روند و استمرار عناصر معماری عصر آهن III در روستای آغوتمان». فصلنامه کشکول، ۴ (۱۱): ۱۲۶-۱۰۶.
- سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله؛ و کریمیان، حسن، (۱۳۹۸). «مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی اواخر عصر قاجار و دوره پهلوی شهر مهاباد». نگارینه هنر/اسلامی. ۶ (۱۸): ۴۰-۱۷.
- سلیمی، اسماعیل؛ قزلسفلی، سمیه و رضانی‌باغچه، الهام، (۱۴۰۳). «بررسی و تحلیل سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان روستای باغچه‌بهی شهرستان بوکان»، پیام باستان‌شناس، ۱۶ (۳۱): ۹۱-۱۱۳.

- سلیمی، اسماعیل؛ قزل‌سفلی، سمیه؛ بایزیدی، معصوم، (۱۴۰۲). «پژوهشی در سنگ‌مزارهای آرامستان‌های قدیمی شهرستان مهاباد»، پژوهش‌های باستان‌شناسی/ایران، ۳۹ (۱۳): ۲۰۳-۲۴۰.
- سلیمی، اسماعیل؛ و شیخی ملاشاهی، مبارکه، (۱۴۰۲). «مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان». نگارینه، ۱۰ (۲۵): ۵۴-۸۲.
- سلیمی، اسماعیل؛ و صلح‌جو، جمیله، (۱۳۹۷). «بررسی و معرفی مسجد روستای ترجان سقز»، علمی تخصصی باستان‌شناسی/ایران- واحد شوستر، ۸ (۱): ۷۸-۹۶.
- سلیمی، اسماعیل؛ و صلح‌جو، جمیله، (۱۳۹۸). «بررسی و معرفی تزیینات بناهای روستای حمامیان بوکان». نگارینه، ۶ (۷): ۱۱۱-۱۳۲.
- شافی، جلال‌الدین، (۱۳۷۸). *جغرافیای تاریخی کردستان*، تهران: ن و القلم.
- صلح‌جو، جمیله، (۱۳۹۶). «بررسی و معرفی آثار شاخص معماری شهرستان بوکان در دوره قاجار». پایان‌نامه کارشناسی/ارشد. دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت.
- عبدلی، محمد، (۱۳۹۴). «متن فرمان انتصاب بوداق سلطان مکرری و معرفی یکی از وزرای او»، کشکول، ۱ (۲): ۱۱۳-۱۰۳.
- غزالی، محمدبن محمد، (۱۳۸۶). *احیاء علوم‌الدین (ربع چهارم، ربع منجیات)*، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچم، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ پنجم.
- قاسمی‌سیپجانی، مریم و معماریان، غلامحسین، (۱۳۸۹). «گونه‌شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان»، هویت شهر، ۵ (۷): ۸۷-۹۴.
- کدخداحمدی، امیر، (۱۳۸۱). «طراحی قدیم مرکز شهر بوکان با تأکید بر سه شاخص (حوضخانه بزرگ، مسجد جامع و قلعه سردار»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه امام خمینی قزوین.
- کریمیان، حسن؛ سلیمی، اسماعیل و صلح‌جو، جمیله، (۱۳۹۷). «شکل‌یابی و توسعه شهر بوکان با اتکاء به منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی» *مطالعات ایران‌شناسی*، ۹ (۴): ۲۵-۱.
- کریمیان، حسن؛ و سلیمی، اسماعیل، (۱۳۹۸). *مهاباد: شکل‌یابی، توسعه فضاهای شهری و بناهای تاریخی*، تهران: جهاد دانشگاهی.
- مرکز آمار ایران، (۱۳۶۵). *نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن*، تهران.
- مطراچی، نضوح، (۱۳۷۹). *بیان منازل*. ترجمه رحیم رئیس‌نیا، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ملازاده، کاظم، (۱۳۹۱). «معرفی، مطالعه و تاریخ‌گذاری پایه‌ستون تزیینی مکشوفه از منطقه بوکان»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۲ (۲): ۷۳-۸۸.
- ملازاده، کاظم، (۱۳۹۳). *باستان‌شناسی ماد. تهران: سمت*.
- مناوی، زین‌الدین محمد بن تاج العارفین، (۱۳۵۶). *فیض‌التقدیر شرح الجامع الصغیر، مکتبه التجاریه الکبری: مصر*.
- موسوی بجنوردی، محمدکاظم، (۱۳۸۳). *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- مؤمنی، محسن، (۱۳۸۳). «نقد و بررسی (نخستین تاریخ فتوحات اسلامی در کردستان)»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۸۴: ۵۷-۵۴.
- ناهید، عبدالله، (۱۳۶۲). *خاطرات من*. به کوشش احمدقازی. تهران: نفیسی.
- نووی، ابو زکریا محیی‌الدین یحیی بن شرف، (بی‌تا)، *المجموع شرح المذهب دار الفکر، لبنان: بیروت*.
- نیکیتین، واسیلی، (۱۳۶۶). *گرد و کردستان*. ترجمه: محمد قاضی. تهران: نیلوفر.
- واقدی، محمدبن عمر، (۱۳۷۴). *فتوح سواد العراق*، ترجمه عبدالعزیز واعظی سردشتی، با مقدمه، تصحیح و تعلیقات نادر کریمیان، تهران: م. واعظی.
- هه‌ژار، (۲۰۰۷). *چیشتی مجبور، بلاوکرده‌وی میهره‌گان*، چاپی دووه‌م.
- Minorsky, V. 1957. Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan (Mongolica, 4), Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 19, No. 1: 58-81.
- Salvini, M. & Dara, M. 2019. An Urartian rock inscription on Mt Taragheh, in Iranian Azerbaijan, ARAMAZD (Armenian Journal of Near Eastern Studies), Vol. 13. N. 2: 69- 81.